

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.4.40>

СТЕПАНЯН Р.Е.

РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (У АСПЕКТІ ДОКТРИНИ «ЧЕТВЕРТОЇ ІНСТАНЦІЇ»)**EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS' ROLE IN CRIMINAL PROCEEDINGS (IN TERMS OF "FOURTH INSTANCE DOCTRINE")**

Актуальність дослідження обумовлюється необхідністю систематичного і системного вивчення практики Європейського суду з прав людини як джерела вітчизняного права, необхідністю виконання Україною взятих на себе зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Основним завданням дослідження є висвітлення ролі Європейського суду з прав людини в кримінальному процесі у аспекті доктрини «четвертої інстанції». Наголошується, що проблематика ролі практики Європейського суду з прав людини для національної кримінально-процесуальної сфери саме у контексті гносеології сформульованих (використовуваних) Судом доктрин залишається малодослідженим вітчизняною правничою наукою та потребує свого розроблення.

Відзначається, що у Кримінально-процесуальному кодексі України безпосередньо містяться положення, що вказують на значимість практики Європейського суду з прав людини (ст. 8, 9, 459 Кримінально-процесуального кодексу України).

Акцентується увага на тому, що одним з факторів визнання більше 90 % заяв неприйнятними виступає неповне розуміння концепції «четвертої інстанції», яка хоча прямо і не визначена у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, однак, сформульована у практиці цього Суду.

Аналізується низка рішень Європейського суду з прав людини, у яких розкривається зміст доктрини «четвертої інстанції». Відзначається, що Суд: не переглядає правильність тлумачення приписів законодавства, використаних національними судовими органами; не переглядає встановлені національними судами факти у справі та не перевіряє оцінку доказів; не приймає рішення про винуватість чи невинуватість особи за пред'явленим їй національною владою звинуваченням.

Резюмується, що практика Європейського суду з прав людини відіграє важливу роль у кримінально-процесуальній сфері, розкриваючи зміст принципів кримінального провадження, приписів національного законодавства, виступаючи чинником можливого перегляду прийнятих рішень національними судовими органами. Окрім цього у практиці Європейського суду з прав людини формуються правовоположення, які мають прецедентний характер та відображають зміст правових доктрин. Однією з доктрин, сформованих Європейським судом з прав людини є доктрина «четвертої інстанції», яка визначає роль Суду та визначає можливість визнання заяви явно непринятною.

Ключові слова: *доктрина плодів отруйного дерева, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, неприйнятність заяви, правова доктрина, практика Європейського суду з прав людини.*

The topicality of the study is determined by the necessity of systematic and regular study of the European Court of Human Rights practice as a source of domestic law, the indispensability for Ukraine to fulfill its obligations under the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The fundamental task of the study is to cover the role of the European Court of Human Rights in the criminal process in terms of the "fourth instance" doctrine. It is emphasized that the issue of the European Court of Human Rights practice role for the national criminal procedural sphere precisely

in the context of the epistemology of the doctrines formulated (used) by the Court remains understudied by domestic jurisprudence and should be further developed.

It is noted that the Criminal Procedure Code of Ukraine directly contains provisions indicating the importance of the practice of the European Court of Human Rights (Articles 8, 9, 459 of the Criminal Procedure Code of Ukraine).

Attention is drawn to the fact that one of the factors in the cognizance of more than 90% of applications as inadmissible is an incomplete understanding of the concept of the “fourth instance”, which, although not directly defined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, is nevertheless formulated in the practice of this Court.

A number of decisions of the European Court of Human Rights, where content of the “fourth instance” doctrine is revealed, are analyzed. It is noted that the Court: does not review the correctness of the legal provisions interpretation used by national judicial authorities; does not review the facts in the case established by the national courts and does not check the evaluation of the evidence; does not make a decision on the guilt or innocence of a person on charges brought against him by the national authorities.

It is summarized that the practice of the European Court of Human Rights plays crucial role in the criminal and procedural sphere, revealing the content of the criminal proceedings principles and prescriptions of national legislation, acting as a factor in the possible revision of decisions made by national judicial bodies. In addition, legal provisions of precedential nature and reflecting the legal doctrines essence are formed in the practice of the European Court of Human Rights. The “fourth instance” doctrine is one of the doctrines formed by the European Court of Human Rights determining the role of the Court and the possibility of declaring an application as clearly inadmissible.

Key words: *fruit of the poisonous tree doctrine, Convention for Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, inadmissibility of application, legal doctrine, European Court of Human Rights practice.*

Вступ. Обраний Українською державою курс на євроінтеграцію обумовлює необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Однією з важливих інституцій, яка впливає на формування європейських стандартів у сфері прав людини, виступає Європейський суд з прав людини.

До цього варто додати те, що Україна є членом Ради Європи і, відповідно, визнає права людини, відображені у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. При цьому, відповідно до вітчизняного законодавства, зокрема, Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» вказана Конвенція, а також практика Європейського суду з прав людини виступають джерелом права в Україні [1]. Суб'єкти правозастосування в Україні мають застосовувати положення Конвенції та практику вказаного Суду при прийнятті рішень у справі. При цьому, ураховуючи імпліцитний характер приписів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, особливого значення для розкриття змісту закріплених у ній норм набуває саме практика Європейського суду з прав людини. Що, у свою чергу, обумовлює необхідність її постійного вивчення (особливо зважаючи на принцип *mutatis mutandis*, що використовується для тлумачення норм Конвенції самим Судом).

До наведеного слід додати (в контексті нашого дослідження), що чинний Кримінально-процесуальний кодекс України закріплює значну частину положень, на яких ґрунтується і діяльність Європейського суду з прав людини, а також тих положень і доктрин, що були сформовані у процесі діяльності цього Суду. Доволі показовою у цьому контексті є імплементація в кримінально-процесуальне законодавство доктрини «плодів отруєного дерева» (яка хоча і була сформована в межах американської системи права, однак, набула свого розвитку та була впроваджена у національну систему права саме через діяльність Європейського суду з прав людини).

Варто наголосити на тому, що до недавнього часу означена проблематика перебувала поза увагою вітчизняної правничої науки (у контексті кримінальної та кримінально-процесуальної науки), що було обумовлено існуванням кримінально-процесуального законодавства, яке було сформовано ще у радянські часи (хоча, звісно, окремі зміни до Кримінально-процесуального кодексу приймалися; однак, окремими змінами не можна кардинально змінити сутність та ті правові цінності, які закладені у кримінальному провадженні).

Ситуація кардинально змінилась з прийняттям та набуттям у 2012 році чинності новим Кримінально-процесуальним кодексом України. У науковому правничому просторі актуалізувалась

тематика імплементації доктрин західної правової культури, пов'язаних з визнанням людини основою цінністю, принципом верховенства права, дотриманням прав та основоположних свобод людини тощо, у тому числі й тих доктрин, що сформовані у практиці Європейського суду з прав людини.

Окремі аспекти окресленої тематики стали предметом пізнання таких вітчизняних вчених як К. Антонов, В. Бурлака, В. Дрозд, Л. Гаврилюк, Д. Гудима, М. Корнієнко, Д. Сергєєва, М. Стоянов, А. Панова, В. Тертишник, Ю. Циганюк, І. Чупрікова та ін.

Так, відзначимо, що найбільш висвітленим аспектом окресленої проблематики є застосування Європейським судом з прав людини доктрини «плодів отруйного дерева». Згадаємо, зокрема, колективне дослідження вітчизняних вчених на тему «Визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні: аналіз слідчої практики крізь призму судових рішень» [2], у якій висвітлюється зміст цієї доктрини, а також визначаються положення щодо імплементації її у національне кримінальне процесуальне законодавство.

Згадаємо і дисертаційне дослідження А. Панової, присвячене питанню визнання доказів недопустимими. При характеристиці предмету дослідження авторка описує низку концепцій, що використовуються Європейським судом з прав людини у справах кримінально-процесуальної сфери [3, с. 8-9].

Однак, слід акцентувати увагу на тому, що проблематика ролі практики Європейського суду з прав людини для національної кримінально-процесуальної сфери саме у контексті гносеології сформульованих (використовуваних) Судом доктрин залишається малодослідженим вітчизняною правничою наукою та потребує свого розроблення.

Постановка завдання. Основним завданням статті є висвітлення ролі Європейського суду з прав людини в кримінальному процесі у аспекті доктрини «четвертої інстанції».

Результати дослідження. Висвітлення предмету дослідження обумовлює потребу зосередження уваги на окремих пропедевтичних положеннях. Так, у першу чергу, слід вказати на те, що у Кримінально-процесуальному кодексі України безпосередньо містяться положення, що вказують на значимість практики Європейського суду з прав людини.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 8 Кримінально-процесуального кодексу України «принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини» [4]. Верховенство права є важливою засадою кримінального провадження (як і системи права загалом). Окрім того, це аксіологічна складова європейської правової культури. Так, на це безпосередньо вказується у преамбулі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [5]. Додамо також те, що верховенство права доцільно розглядати не як окремий принцип, а як доктрину, що включає в свій зміст низку принципів, назовемо хоча б принцип правової визначеності, принцип законності та ін.

Вкажемо також, що відповідно до ч. 5 ст. 9 означеного Кодексу «кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини» [4].

Окрім цього доцільно вказати, що відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 459 Кримінально-процесуального кодексу України «встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом» [4] є виключною обставиною, що є підставою для відповідного провадження (за главою 34 Кримінально-процесуального кодексу).

Однак, важливим є розуміння сутності діяльності Європейського суду з прав людини. І у цьому аспекті варто вказати на наступне. Україна перебуває уже близько 10 років у числі першої трійки держав за кількістю звернень до означеної інституції Ради Європи. Так, за даними офіційної статистики за 2022 рік (станом на 30 листопада) проти України подано 10600 заяв, що складає 14 % звернень до Європейського суду з прав людини. Для порівняння: 16750 заяв проти Росії (22,1 %) та 20300 заяв проти Туреччини (26,8 %) [6].

Водночас, вкажемо, що населення Туреччини (як і Росії) значно більше, ніж населення України (близько 85 млн. і 143 млн відповідно), особливо урахуовуючи кількість українців, які виїхали за кордон через війну Росії проти України, а також той факт, що значна кількість заяв жителів України стосується Росії. Відтак, можна стверджувати, що Україна посідає у означеному списку (кількість звернень до Європейського суду з прав людини), на жаль, перше місце.

Хоча, необхідно розуміти, що не всі ці заяви визнаються прийнятними, більш того, значна їх частина (більше 90 % – за даними, розміщеними на офіційному сайті Європейського суду з прав людини) не розглядаються по суті через неприйнятність: «Європейський суд з прав людини відхиляє приблизно 90 % поданих заяв на підставі неприйнятності. Ці статистичні дані та наш досвід чітко показують, що більшість заявників та багато юристів потребують кращого ознайомлення з критеріями прийнятності заяв» [7].

Одним з факторів такої ситуації виступає неповне розуміння концепції «четвертої інстанції», яка хоча прямо і не визначена у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, однак, сформульована у практиці цього Суду.

Водночас, вкажемо, що відповідно до ч. 3 ст. 35 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану відповідно до статті 34, якщо він вважає: а) що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або Протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви» [5].

Подана заява може бути визнана явно необґрунтованою, якщо вона не стосується порушення прав людини, що зазначаються у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод або заявник не надає аргументів про порушення конкретних норм Конвенції, які вказуються у заяві. Наведені ситуації, на нашу думку, вказують на певне нерозуміння досліджуваної нами доктрини. Хоча варто вказати, що вони не охоплюються нею повністю.

Означена інституція Ради Європи не «четвертою інстанцією» і це несприйняття цього заявниками може бути окремою підставою для визнання заяви явно необґрунтованою.

Нижче ми розглянемо низку рішень Європейського суду з прав людини, у яких викладено положення, які у цілому дозволяють скласти цілісне бачення доктрини суду «четвертої інстанції».

Хоча при цьому слід наголосити на певній парадоксальності: так, вказуючи на досліджувану доктрину може скластись хибне враження про її буквальне тлумачення (Європейський суд з прав людини є судом четвертої інстанції), однак, це неправильно – її слід тлумачити так, що Європейський суд з прав людини не є судом четвертої інстанції.

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі *Kemmache* проти Франції (№ 3) розглядалось питання наявності порушення за ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод за обставин тримання заявника під вартою з 11 червня до 10 серпня 1990 року у зв'язку з кримінальним провадженням, яке велося у французьких судах з 16 лютого 1983 року (коли його заарештували та висунули звинувачення) до 6 лютого 1993 року (коли його апеляцію було відхилено). Протягом цього часу заявник чотири рази перебував під вартою [8].

Європейський суд з прав людини у аналізованій справі відзначив, зокрема, наступне. Перевіряючи обґрунтованість обмеження прав людини, закріплених у Конвенції, у частині відповідності обмеження вимогі «відповідно до закону» Суд не має завдання перевіряти дотримання національного законодавства національними органами влади, за винятком тих випадків, коли саме національне законодавство не відповідає Конвенції, включаючи загальні принципи, викладені або передбачені в ній (зокрема, йдеться про принципи справедливої та належної процедури: будь-які заходи щодо позбавлення свободи особи повинні здійснюватися уповноваженими органами і не повинен бути довільним [8].

Роль Суду не полягає в тому, щоб оцінювати факти, які змусили національний суд прийняти одне рішення, а не інше. Якби було інакше, Суд діяв би як суд третьої або четвертої інстанції, що означало б ігнорування обмежень, накладених на його дії [8].

«Однак логіка системи гарантій, встановленої Конвенцією, обмежує сферу застосування цього винятку. У першу чергу національні органи влади, зокрема суди, мають тлумачити та застосовувати національне законодавство, навіть у тих сферах, де Конвенція «включає» норми цього права: національні органи влади, за природою речей, особливо кваліфіковані для вирішення питань, що виникають у зв'язку з цим» [8] – зазначається у рішенні Суду.

У справі *Demir And Baykara* проти Туреччини Європейський суд з прав людини вказав на межі своєї діяльності щодо розгляду поданих заяв щодо порушення Конвенції, які визначені у ст. 19 Конвенції (яка говорить про те, що Суд створюється для «забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї» [5]. У рішенні за цією справою вказується наступне (у аспекті предмету нашого дослідження): «Щоб визначити значення термінів і фраз, які використовуються в Конвенції, Суд керується головним чином правилами тлумачення, передбаченими статтями 31-33 Віденської конвенції. Відповідно до Віденської конвенції Суд зобов'язаний з'ясувати звичайне значення слів у їхньому контексті та в світлі об'єкта та мети положення, з якого вони взяті» [9].

Наведене визначає роль Європейського суду з прав людини при розгляді поданих заяв. Його повноваження обмежені контролем за дотриманням державами-учасницями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод положень цього міжнародного договору.

У рішенні у справі *García Ruiz* проти Іспанії це положення доволі чітко і системно відзначив наступне: «Оскільки скаргу заявника можна зрозуміти як таку, що стосується оцінки доказів

і результатів провадження в національних судах, Суд повторює, що відповідно до статті 19 Конвенції його обов'язок полягає в тому, щоб забезпечити дотримання зобов'язання, взяті на себе Договірними сторонами Конвенції. Зокрема, в його функції не входить розгляд помилок у фактах чи праві, імовірно допущених національним судом, лише в тій мірі, в якій вони можуть порушувати права та свободи, захищені Конвенцією» [10].

Подібне положення відображається і у рішенні у справі *Affaire Perlala* проти Греції [11], що дозволяє зробити висновок про те, що Суд:

- не переглядає правильність тлумачення приписів законодавства, використаних національними судовими органами;
- не переглядає встановлені національними судами факти у справі та не перевіряє оцінку доказів;
- не приймає рішення про винуватість чи невинуватість особи за пред'явленим їй національною владою звинуваченням.

У справі *Khan* проти Сполученого Королівства Європейський суд з прав людини вкотре акцентував увагу на винятках з доктрини «четвертої інстанції»: в обставинах «коли такі помилки могли порушувати права та свободи, захищені Конвенцією. ... Роль Суду не полягає в тому, щоб визначити, як питання принципу, чи певні типи доказів – наприклад, докази, отримані незаконним шляхом – можуть бути прийнятними або, чи був заявник винним чи ні. Питання, на яке необхідно відповісти, полягає в тому, чи було провадження в цілому, включаючи спосіб отримання доказів, справедливим. Це передбачає перевірку «незаконності», про яку йде мова, і, якщо йдеться про порушення іншого права, передбаченого Конвенцією, характер виявленого порушення» [12].

Висновки. Таким чином, практика Європейського суду з прав людини відіграє важливу роль у кримінально процесуальній сфері, розкриваючи зміст принципів кримінального провадження, приписів національного законодавства, виступаючи чинником можливого перегляду прийнятих рішень національними судовими органами. Окрім цього у практиці Європейського суду з прав людини формуються правоположення, які мають прецедентний характер та відображають зміст правових доктрин. Однією з доктрин, сформованих Європейським судом з прав людини є доктрина «четвертої інстанції», яка визначає роль Суду та визначає можливість визнання заяви явно неприйнятною.

Список використаних джерел:

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
2. Визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні: аналіз слідчої практики крізь призму судових рішень: монографія / В. Г. Дрозд, В. В. Бурлака, Л. В. Гаврилук та ін.; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Держ. наук.-досл. ін-т. Київ: 7БЦ, 2021. 425 с.
3. Панова А.В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 20 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Pending Applications Allocated to A Judicial Formation *Requêtes Pendantes Devant Une Formation Judiciaire* 30/11/2022. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2022_BIL.PDF
7. Прийнятність заяви. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/COURtalks_Inad_Talk_UKR.PDF
8. Case of *Kemmache v. France* (No. 3). 24 November 1994. Application no.17621/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57894>
9. Case of *Demir And Baykara v. Turkey*. 12 November 2008. Application no.34503/97. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89558>
10. Case of *García Ruiz v. Spain*. 21 January 1999. Application no.30544/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58907>
11. Case of *Affaire Perlala c. Grèce*. 22 février 2007. Application no.17721/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79589>
12. Case of *Khan v. the United Kingdom*. 12 May 2000. Application no.35394/97. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58841>